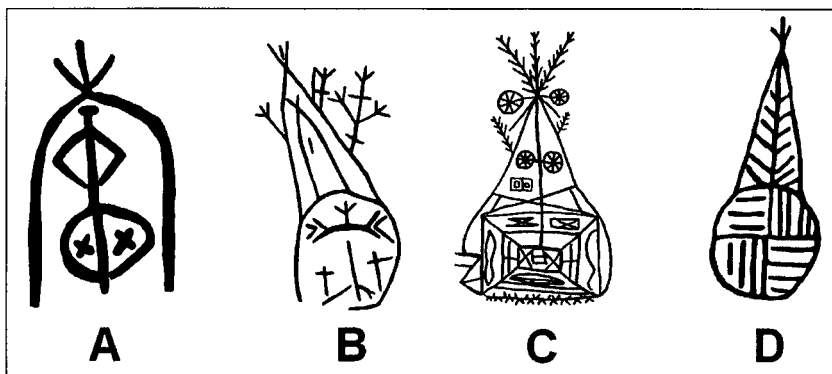

SANDIS LAIME

KOSMOLOĢISKIE PRIEKŠSTATI LATVIJAS KLINŠU RAKSTOS UN SPRĒSLĪCU ORNAMENTOS

Latviešu mitoloģijas pētnieki priekšstatus par pasaules rašanos un uzbūvi līdz šim skaidrojuši galvenokārt ar folkloras – visbiežāk, ar mītisko tautasdziesmu – palīdzību. Latviešu kosmogonijas un kosmoloģijas jautājumus savos pētījumos vairāk vai mazāk aplūkojuši V. Manharts, K. Straubergs, L. Adamovičs, E. Zicāns, H. Biezais, G. Pakalns, J. Kursīte, J. Upeniece, V. Rūsiņš u.c. Minētie pētnieki nevienojas kopīgā seno latviešu pasaules ainās redzējumā. Šī raksta mērķis nav pieslieties kādam no paustajiem viedokļiem, bet gan pievērst uzmanību klinšu rakstiem un attēliem uz etnogrāfiskajiem priekšmetiem kā līdz šim neizmantotam, bet perspektīvam avotam latviešu kosmoloģisko priekšstatu izpētē, īpaši uzsverot faktu, ka tautas māksla šāda veida pētījumos bieži izmantota kā ļoti informatīvs avots [sk., piemēram, 6, 18, 22].

Lai gan zīmju dokumentēšana klintīs vēl nav pabeigta, aptuveni aprēķini liecina, ka kopējais Latvijas klintīs ieskrāpēto zīmju skaits varētu sasniegt trīs tūkstošus. Lielākā daļa šo zīmju, domājams, saistāma ar kādu bērnu tradīciju, kas, piedzīvojusi būtiskas pārmaiņas ap 16. un 17. gs. miju, zīmju klintīs izsekojama laika posmā no aptuveni 15. gs. līdz 19. gs. beigām [plašāk sk. 11 u.c.]. Šai tradīcijai līdzīga ir līdz mūsu dienām saglabājusies krusta koku tradīcija Gulbenes rajonā [5]. Salīdzinoši ļoti nelielu daļu no klinšu rakstiem veido zīmējumi, kuros, ņemot palīgā latviešu folkloru un tautas mākslu, iespējams saskatīt senos kosmoloģiskos priekšstatus. Pirmais uz šo faktu uzmanību vērta Latvijas zīmju klinšu pirmatklājējs Guntis Eņiņš. Divus gadus pēc sensacionālā zīmju atklājuma Virtakas iezī G. Eņiņš netālu no lielākās zīmju grupas atrada mazāku grupu, kurā bija ieskrāpēta kāda zīme, ko G. Eņiņš, saskatot paralēles evenku mitoloģijā un tautas mākslā, interpretēja kā Pasaules kalna attēlu (1. att.: a). Līdzās šai zīmei bija ieskrāpētas vairākas pa deviņām sagrupētu vertikālu svītru rindas, kurās G. Eņiņš saskatīja seno lunāro kalendāru [4, 38]. Lai gan svītru grupu saistīšana ar seno lunāro kalendāru šobrīd liekas apšaubāma, tomēr līdzās svītru rindām ieskrāpētās zīmes kosmoloģisks

1. att. Pasaules modelis klinšu rakstos un uz sprēslicām: a – Virtakas iezis; b – Krustu klinčs; c – sprēslica no Saldus pagasta; d – sprēslica no Rokišķu rajona Lietuvā

skaidrojums šķiet pieņemams, turklāt paralēles un pamatojums tam atrodams ne tikai evenku mitoloģijā, bet arī latviešu un lietuviešu tautas mākslā un folklorā.

Šajā rakstā galvenā uzmanība tiks veltīta diviem klinšu zīmējumiem no Virtakas ieža (1. att.: a) un Krustu klinčs (1. att.: b) un diviem izgriezumiem uz sprēslicām no Saldus pagasta (Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, CVVM 20592; 1. att.: c) un Rokišķu rajona Lietuvā (Rokišķu muzejs, IE 1336; 1. att.: d), kur attēloti vieni un tie paši mītiskie priekšstati – debesu kalns, kuram cauri trīszaru koka veidā aug koks – *axis mundi*. Katrs zīmējums papildināts ar vairākām citām baltu kosmoloģijā pamatotām detaļām.

Pirms sāku četru minēto attēlu sīkāku analīzi, atbildēšu uz jautājumu, vai šie zīmējumi vispār uzlūkojami par apzināti veidotām zīmēm un vai tiem nepiemīt nejaušības raksturs, kas izslēgtu jebkādu mītisko priekšstatu interpretācijas iespēju. Par to, ka šie attēli nav tapuši nejausi, bet atspoguļo noteiktus, savstarpēji līdzīgus mītiskos priekšstātus, vispirms jau liecina šo attēlu identiskā pamatstruktūra, kas vislacioniskāk izteikta Virtakas ieža un Rokišķu sprēslicas piemēros, kur redzama uz augšu vērsta aploce, kurai virspusē iezīmēts trīszaru kociņš. Pārējie divi zīmējumi ir daudz bagātīgāki detaļām, tomēr saglabā tādu pašu struktūru. Tāpat par labu mūsu pieņēmumam liecina fakts, ka attēli nāk no dažādiem avotiem (klinšu raksti un sprēslicas), tie dažādi datējami (Saldus sprēslica – ar 1882. gadu, Rokišķu sprēslica – ar 1822. gadu, konkrētie klinšu raksti – ar aptuveni 17.–18. gadsimtu), kā arī tas,

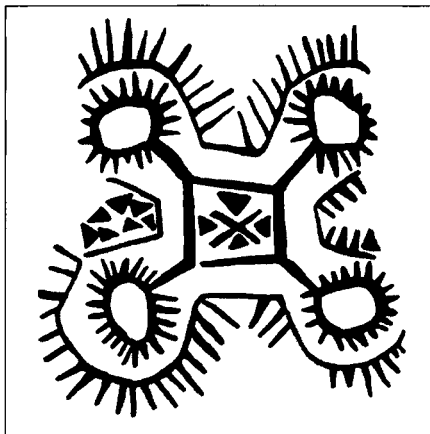
ka attēli atrasti dažādos novados (sprēslicas nāk no Kurzemes un Aukštaitijas Lietuvā, klinšu zīmējumi – no Vidzemes vidienes), tātad tie nevarētu būt savstarpēji ietekmējušies. Tāpat zīmīgs ir fakts, ka, piemēram, atsevišķas Krustu klints attēla detaļas sakrīt tikai ar hronoloģiski vēlākā un Latvijas otrā pusē ar citu nolūku darinātā Saldus sprēslicas attēla detaļām, vienlaikus ir arī tādas šī paša attēla detaļas, kam līdzības saskatāmas tikai Virtakas ieža attēlā. Tātad ir pastāvējis noteikts priekšstatu kopums, kas realizēts vairāk vai mazāk detalizētā zīmējumā atkarībā no situācijas un vajadzībām.

Tālāk pievērsīsimies četru aplūkojamo zīmējumu analīzei. Turpmāk tekstā tiks lietoti termini “vertikālais pasaules modelis” un “horizontālais pasaules modelis”, kas atspoguļo mītiskos priekšstatus par pasaules uzbūvi. Horizontālo pasaules modeli var pielīdzināt mūsdienu kartēm, kurās attēlota horizontālā zemes virsma, savukārt vertikālais pasaules modelis skata pasaules uzbūvi vertikālā griezumā, pretstatot augšu apakšai.

Zeme. Krustu klints un abu sprēslicu attēli apakšdaļā noslēdzas ar apaļu figūru, kas visticamāk attēlo zemi, virs kuras aploces veidā paceļas debesis. Visdetalizētāk šī zīmējuma daļa attēlota uz Saldus sprēslicas. Debesis un koks iezīmē pasaules vertikālo dalījumu, savukārt zemes līmenis šeit attēlots horizontālā griezumā. Vertikālā un horizontālā pasaules modeļa apvienojums vienā zīmējumā ir ārkārtīgi interesanta Saldus sprēslicas attēla iezīme. Lai to pareizi izprastu, zīmējums ir jāiedomājas telpiski – konusa veidā, kur zeme ir horizontālais konusa pamats, bet debesu kalns – slīpās malas.

Visos trīs gadījumos, kad zem debesu kalna iezīmēta zeme, tās ārējā kontūra ir apaļa. Latviešu folkloras teksti ir diezgan skopi informācijā par to, kādu senāk iedomājās zemes formu, tomēr ir pāris norāžu uz to, ka pasauli iedomājušies apaļu. Piemēram, teikās par to, kā Dievs radīja zemi, teikts: “*Kad Dievs bijis radījis zemi, tad tā bijusi savādāka nekā tagad. Viņa bijusi mīksta kā biezputra. Tai nebijis neviena kalna, nevienas lejas, nevienas upes, ne ezera. Tad Dievs iedevis mīlzīgo bumbu, lai Velns paturot, kamēr tā drusku sacietējot. Velns arī paķēris mīksto bumbu savās ķetnās un sācis turēt.*” [LPT XIII, 117]; “*Kad zeme bij radīta, tad – ko domāt – tā negājusi apakš debess velves. Kur nu tādu lielu ripu likt?*” [Turpat, 13].

Ir skaidrs, ka senais cilvēks strukturēja savu apdzīvoto telpu, iezīmējot tajā labvēlīgās, neitrālās un nelabvēlīgās vietas. Tāpat tika strukturēta arī mītiskā telpa, tās elementiem bieži saplūstot ar konkrētām vietām apkārtējā ainavā (piemēram, alas un koku dobumi varēja tikt uzskatīti par ieeju pazemē; kalni

2. att. Horizontālais pasaules modelis ar četrām debespusēm uz Zūru sprēslicas

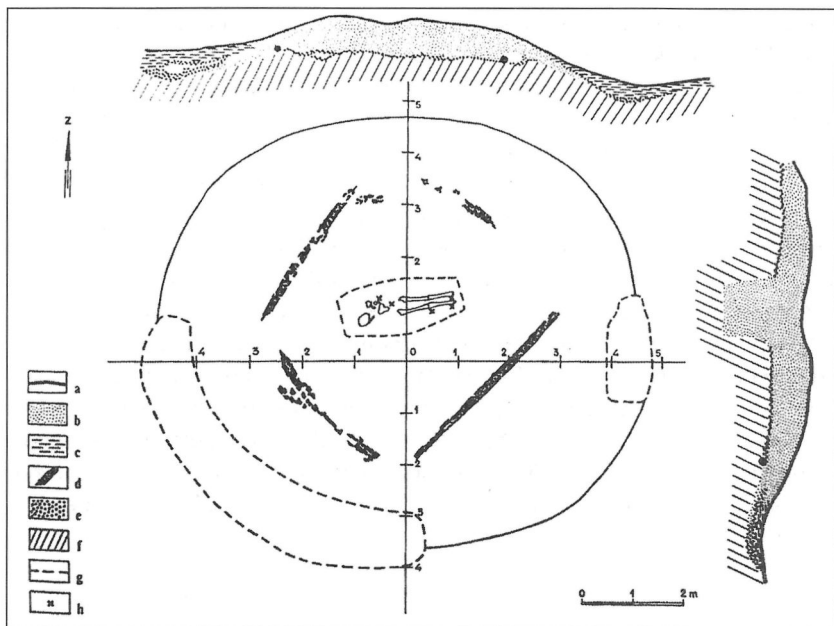
un koki varēja kalpot par saikni ar debesu dieviem). Saldus sprēslicas attēlā iekļauta diezgan bagātīga informācija par horizontālo pasaules plānojumu.

Par vienkāršāko horizontālo pasaules modeli uzskata četrstūri, kurā diagonāles iezīmē gan centru, gan norāda uz četrām debespusēm [21; 22, 142). Šādas zīmes bieži iegrieztas uz etnogrāfiskajiem priekšmetiem. Īpaši zīmīgs attēls atrodams uz sprēslicas no Zūru pagasta (Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, CVVM 20627; 2. att.).

Tajā attēlots kvadrāts, kas ar diagonālēm sadalīts četrās daļās, turklāt diagonāles netradicionāli pagarinātas ārpus kvadrāta stūriem, un katrai no tām galā uzzīmēts saules attēls. Skaidrs, ka šis attēls nenorāda uz četrām saulēm, bet gan uz četrām debespusēm. Četras debespuses uzsvērtas arī Saldus sprēslicas attēlā, tās iezīmē ar diagonālēm savienotie četrstūru gali. Tāpat šajā attēlā ar koncentriskiem četrstūriem skaidri iezīmēts pasaules centrs – mazāko četrstūri apļa vidū iekļauj trīs cits par citu lielāki četrstūri, tādējādi centrs tiek pretstatīts perifērijai.

Pasaules centram mītiskajos priekšstatos ir īpaša nozīme: “Visums rod izcelsmi savā Centrā, tas plešas no centrālā punkta kā no nabas. Tieši tā saskaņā ar Rīgvēdu piedzimst un attīstās Visums – no kodola, no centrālā punkta.” [3, 44]

Paralēles aplūkotajam zīmējumam atrodamas vēlā dzelzs laikmeta latgaļu arheoloģiskajā materiālā. Makašēnu Kuciņu kapulaukā 23. uzkalniņa centrā pamatzemē iedziļinātā bedrē ar galvu uz DRR guldīts vīrietis, bet virs viņa uz pamatzemes atklāta degusi četrstūrainā koka konstrukcija, kuras stūri orientēti pret četrām debespusēm (3. att.). Kaps datēts ar 13. un 14. gs. miju. A. Radiņš norāda, ka šāda konstrukcija, iespējams, bijusi arī E. Šnores pētītajā Zilupes kapulauka 1. uzkalniņā, pieļaujot iespēju, ka uzkalniņkapu izpētes metodikas dēļ, atsedzot tikai uzkalniņa centrālo daļu, kurā atrodas apbedījums, šādas

3. att. Makašēnu Kuciņu kapulauka 23. uzkalniņa plāns (pēc A. Radiņa)

konstrukcijas izrakumu laikā netiek fiksētas [15, 40]. Šāda uzkalniņkapa uzbūve sakrīt ar aplūkojamo zīmējumu uzbūvi – uzkalniņam ir apaļa forma, turklāt bieži tam apkārt izrakts grāvītis, kuru arheologi neuzskata par smilšu avotu uzkalniņa uzbēršanai, bet piešķir tam rituālu nozīmi [turpat]. Pats zemes uzbērums sakrīt ar debesu kalnu, savukārt zem uzkalniņa bedrē ieraktais mirušais simboliski tiek atdots mirušo valstībai pazemē. Makašēnu Kuciņu 23. uzkalniņā atrastā koka konstrukcija papildina šo shēmu – uz pamatzemes virsmas izveidotais koka četrstūris strukturē uzkalniņa horizontālo plānu, iezīmējot četras debespuses un centru, kur ierakts mirušais. Tādējādi bēru laikā ir tikusi reproducēta pasaules uzbūves shēma un mirušais tajā likts jaunajā “dzīvesvietā” – veļu valstībā, pazemē. Jāatzīmē, ka līdzās uzkalniņkapiem latgaļi tajā pašā laikā mirušos apglabāja arī līdzenajos kapulaukos.

Saldus sprēsliņas attēlā starp četrstūriem iegrieztas vairākas figūras, kurām grūti rast kādu skaidrojumu. Iespējams, ka ar to palīdzību horizontālajā

pasaules modelī atzīmēti kādi sakrālās topogrāfijas elementi, par kuriem šobrīd konkrētāk kaut ko pateikt ir diezgan grūti.

Debesu kalns. Latviešu kosmogoniskās teikas stāsta, kā Dievs uzlicis zemei debesis: *“Tas bijis pašā sākumā. Dievs papriekšu uztaisījis debesis un tad zemi. Par nelaimi, zeme iznākusi par lielu un negājusi vairs apakš debesīm. Dievs stāvējis bēdīgs un nezinājis, ko iesākt. Te – kur gadījies, kur ne – ezis klāt un saka, lai Dievs ņem zemi un saspiež, jo tad viņa paliks mazāka. Labi! Dievs nu ņēmis zemi un spiedis to tik ilgi, kamēr tai bijis rūmes apakš debesīm. No šīs spiešanas zemei radušās krunkas, kuras mēs saucam par kalniem. Par pateicību Dievs nu iedevis ezim tādu kažoku, ar kuru tas var labi aizsargāties. Vēl šodien ezis valkā to kažoku.”* [LPT XIII, 14] Šāds teikas sižets zināms arī somu, igauņu, lietuviešu, rumāņu un bulgāru folklorā [LPT XIII, 13; 2, 9]. Latviešu tautasdziesmās debesis tiek sauktas par kalnu, no kā arī mitoloģijas pētījumos ir pārņemts termins *debesu kalns*. Debesu kalnā uzturas debesu dievi – Dievs, Dieva dēli, Pērkons, Saule, Saules meitas, Auseklis un Ūsiņš – un veic tur dažādas darbības. Debesu kalnu visbiežāk iztēlojās no zelta, reizēm arī no vara, sudraba, dzintara, ledus un akmens [1, 146–151]:

Sidrabiņa gailis dzied
Dzintariņa kalniņā,
Lai ceļās Dieva dēlis
Saules meitas lūkoties. LD 34 008, 1

Saulīte dancoja
Sudraba (var.: Ruda vara) kalnā,
Zeltītas kurbītes
Kājiņāi. LD 33 992

Trijos no četriem zīmējumiem debesu kalns virs apaļās zemes veido konusus līdzīgu figūru; tas sakrīt ar citētajā teikā stāstīto par debesīm, kas uzliktas virs zemes kā apgāzta bļoda. Vislakoniskākajā no četriem zīmējumu sērijas – Virtakas ieža attēlā – zeme vai nu vispār nav iezīmēta, vai arī sakrīt ar apakšējās zīmes horizontālo līniju, no kuras sākas debesu kalna zīmējums. Struktūras ziņā identiska ir uz dzelzs laikmeta rotām bieži sastopamā t.s. Dieva zīme, kas acīmredzot atspoguļo priekšstatus, kas līdzīgi mūsu aplūkojamiem.

Saules rati. Debesu kalns saistīts arī ar Saules kustību – dienā Saule brauc ratos pāri debesu kalnam, savukārt naktī zelta laivā peld pa jūru, lai no rīta atkal sētos ratos:

Kas to teica, tas meloja,
Ka saulīte kājām tek:
Pār siliņu ratiņos,
Pār jūriņu laiviņā. LD 33 811

Uz Saldus sprēslicas attēlots ne tikai atsevišķs Saules ritenis, bet gan pār debesu kalnu braucoši Saules rati. Saules ratu motīvs zināms arī uz Lietuvas sprēslicām. Lietuviešu mitoloģijas pētnieks Norberts Vēļus uzskata, ka sprēslicu uzbūve un ornamentu atbilst senajam priekšstatam par pasaules uzbūvi [18, 38]. Par to liecina, piemēram, sprēslica no Zarasu rajona – tā sadalīta trīs daļās, un augšējā daļā, kas atbilst debesu sfērai, iegriezts zirgs, kas velk ratus, kuros sēž kāda antropomorfa būtne. Šo kompozīciju lietuviešu etnogrāfi interpretē kā Saules [2, 8. att. ar komentāru] vai Pērkonu ratus [6, 42]. Uz Saldus sprēslicas iegriezti Saules rati ir diezgan vienkārši veidoti – tie sastāv no četriem riteņiem, kas pa pāriem savienoti ar asīm. Ratu novietojums zīmējumā neļauj atbildēt uz jautājumu, vai rati pārvietojas pāri pašam debesu kalnam vai pa Saules koku. Dainās Saules kustība saistīta kā ar vienu, tā otru.

Saules ceļš, spriežot pēc dainu tekstiem, debesu kalnam iet vai nu apkārt, vai pāri [plašāk sk. 1, 147–149]. Stāstot par Saules pārvietošanās veidu, dainās reizēm minēta iešana, lai gan visbiežāk ir teikts, ka Saule pa debesu kalnu brauc. Lai gan Saules rati dainās īpaši plaši nav aprakstīti vai minēti kā pārvietošanās līdzeklis, tomēr ir skaidrs, ka tā brauc tieši ar ratiem, jo tautasdziesmas plaši apraksta Saules zirgus.

Saules ratu motīvs baltu kultūras apgabalā pazīstams ne tikai etnogrāfiskajā, bet arī arheoloģiskajā materiālā. Piemēram, zirgi, kas velk Saules ratus, attēloti uz antropomorfās apbedījumu urnas, kas atrasta Grabovas kapulaukā Gdaņskas apgabalā un datēta aptuveni ar 500. g. pr.Kr. [7, 92–94]. Latvijas arheoloģiskajā materiālā līdz šim atrasti tikai riteņi, kas tiek saistīti ar solāro simboliku. Saules riteņi ar sešiem, retāk astoņiem spieķiem redzami 2.–4. gadsimta Austrumlatvijas rotadatu galos, tie reizēm parādās arī vēlāku laiku rotadatās, piemēram, ar vidējo dzelzs laikmetu datētā zemgaļu rotadatā no Zvārdes Grīnertu kapulauka [13, 41. tab.: 20]. Kulta vajadzībām izmantots

kāds ar 5.–7. gs. datēts ritenis ar astoņiem spieķiem no Vecauces Lozbergu kapulauka [19, 53]. Saules riteni sastopami arī Latvijas klinšu rakstos (īpaši izteiksmīgi paraugi redzami Režģu klintī [sk. 10, 60, 61]).

Saules koks. Latviešu tautasdziesmas stāsta par kādu mītisku koku, kas bieži saistīts arī ar dažādām Saules darbībām, tāpēc mitoloģijas pētnieki to nosaukuši par Saules koku, atzīmējot, ka tas ir citu tautu mītiskajos priekšstatos pazīstamā pasaules koka latviskais ekvivalents [1, 165; 8, 15]. "Pasaules koks novietots pasaules sakrālajā centrā (centrs var diferencēties – divi pasaules koki, trīs pasaules kalni utt.) un ieņem vertikālu stāvokli. Tā ir dominante, kas nosaka Visuma telpas formālo un saturisko organizāciju. Pasaules kokam pa vertikāli var izšķirt apakšējo daļu (saknes), vidējo (stumburu) un augšējo daļu (zari). [...] Ar pasaules koka palīdzību var atšķirt galvenās Visuma telpiskās zonas – augšējo (debesu valstība), vidējo (zeme), apakšējo (pazeme); laika aspektu: pagātne – tagadne – nākotne." [14, 269]

Aplūkojamo zīmējumu sērijā vienlīdz svarīgi bijis attēlot kā debesu kalnu, tā Saules koku, jo tikai šie elementi redzami visos četros zīmējumos. Plašāko informāciju par Saules koku sniedz Saldus sprēslicas un Krustu klints attēli. Saldus un Rokišķu sprēslicu attēlos redzams, ka koks, kura trīsزارu galotne paceļas virs debesu kalna, izaug no apaļās zemes centra. "Īstā pasaule" vienmēr atrodas "centrā", "vidū", jo tieši tur notiek līmeņu pārdalīšana un īstenojās saikne starp trim kosmiskām zonām." [3, 43]

Dainās minētas ļoti dažādas Saules koka atrašanās vietas – Saules un ganu takas malā; aiz ezera, kas savukārt atrodas aiz kalna; Daugavā; jūrā; mežā; uz akmeņa un citur [1, 156–158]. Dainās atrodami dažādi mītiskā koka apraksti:

Es uzgāju ganīdama
 Birzē zaļu ozoliņu:
 Zelta lapas, vara saknes,
 Vidū saule ligojās. LD 34 065

Bērziņš auga trim lapām
 Saules taka maliņā.
 Tai vienai diena ausa,
 Tai otrai Mēnestiņš,
 Tai trešai lapiņai
 Lec Saulīte vizēdama. LD 33 749

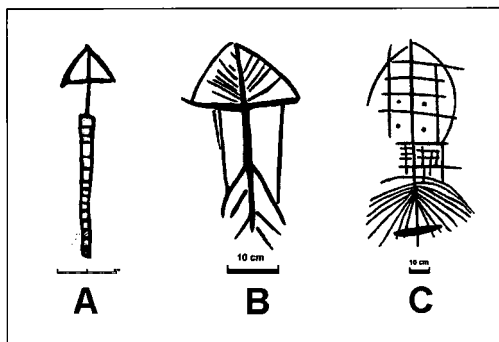
Arī visos četros zīmējumos Saules kokam, kas paceļas virs debesu kalna, ir trīs zari. Krustu klints un Saldus sprēsliņas attēlos bez Saules koka uz debesu kalna malām attēloti arī citi koki: uz sprēsliņas – pa vienam kociņam katrā kalna pusē, bet Krustu klints attēlā – viens trīsزارu koks kreisajā pusē un pa vienam trīsزارu un deviņزارu kokam labajā pusē. Tātad latviešu mītiskajos priekšstatos ir pastāvējis uzskats par vairākiem kosmiskajiem kokiem (vai debesu dārzu?), ko apstiprina fakts, ka šī detaļa parādās dažādi datētos, teritoriāli attēlos un ar dažādiem mērķiem tapušos zīmējumos (19. gs. beigu sprēsliņa no Kurzemes un 17.–18. gs. klinšu zīmējums no Vidzemes).

Pie Krustu klints deviņزارu koka ir vērts pakavēties sīkāk. Tam ir trīs lielas zari, un katra zara galā vēl trīs zari, kas atbilst dainās aprakstītā “svētā koka” uzbūves principiem:

Sajāja brammaņi
Augstajā kalnā,
Sakāra zobenus
Svētajā kokā.
Svētajam kokam
Deviņi zari,
Ik zara galā
Deviņi ziedi,
Ik zieda galā
Deviņas ogas. LD 34 075

Šāds pasaules koka apraksts gan tautasdziesmās, gan mīklās pazīstams arī slāviem un lietuviešiem [18, 195, 196]. Bez deviņiem zariem šajā kokā virs un zem lielo zaru žuburošanās vietas iezīmētas arī divas horizontālas svītras. Iespējams, ka ar tām ir nodalīti trīs pasaules stāvi – pazeme, zeme un debesis. Šī, šķiet, ir vienīgā norāde uz to, ka aplūkojamo zīmējumu sērijā iekļauta arī pazeme, kas citādāk šajos zīmējumos nav attēlota, jo tas nav praktiski izdarāms. Arī iepriekš aprakstītais Makašēnu Kuciņu uzkalniņkaps ar pamatzemē iedziļinātajā bedrē guldīto mirušo norāda uz to, ka shēmā, kurā virs apaļās zemes paceļas debesu kalns ar Saules koku, paredzēta vieta arī pazemei.

Pazeme (jeb pasaules koka sakņu daļa) spilgti iezīmējas pāris citos klinšu zīmējumos no Kara un Ramātu klintīm. Īpaši izteiksmīgi ir Ramātu klints

4. att. Dažādas *axis mundi* variācijas Latvijas klinšu rakstos: a – Rauņa Velnalas klinčs; b – Kara klinčs; c – Ramātu klinčs

pārvietošanās līdzeklis uz viņu sauli (4. att.: a [sk. arī 12, 49]). Tautasdziesmas savukārt runā par debesu kāpnēm – garo pupu, ko arī uzskata par pasaules koka variantu [20].

Cilvēks un pasaules modelis. Viens no vertikālā pasaules modeļa variantiem ir cilvēka ķermenis [14, 268, 269], ko apstiprina arī baltu folklorā [18, 216–218]. Šim priekšstatam atbilst Virtakas ieža, mazākā mērā – arī Krustu klinčs attēli. Virtakas ieža attēlā debesu kalns paceļas pār cilvēka figūru – cilvēka ķermeni attēlo vertikālā svītra (*axis mundi*), kuras augšpusē ir galva (augšējais līmenis), vidusdaļā – rokas, kas saliektas elkoņos (šādā pozā ar nūjām pie elkoņiem ieskrāpētas arī četras Velnalas klinču figūras [sk. 12, 47]), un apakšdaļā – kājas, kas izliektas apaļas. Gan Virtakas, gan Krustu klinču attēlos abās pusēs cilvēka figūrām ieskrāpēti krusti: Virtakas iezī – senākie slīpie krusti, Krustu klinčī – kristietības ietekmē ienākušie latīņu krusti, kas trīsdaļīgajā pasaules modelī iezīmē dualitātei raksturīgo divdaļīguma (labais – kreisais) principu [plašāk sk. 16, 175].

Šajā rakstā tika aplūkoti tikai divi zīmju klinču un divi sprēslicu attēli, tomēr jau šie nedaudzkie piemēri pierāda, ka arī uz etnogrāfiskajiem priekšmetiem (īpaši sprēslicām) sastopamie attēli un klinču raksti ir nozīmīgs mītisko priekšstatu izpētes avots. Šis materiāls ir īpaši interesants, jo tajā atklājas arhaiskas indoeiropiešu mitoloģijas nianses, kas Latvijas teritorijā folklorā un tautas mākslā saglabājušās līdz pat 19. gadsimtam.

pasaules koka attēls (4. att.: c). Klinčī dziļāk par citām līnijām ieskrāpēta koka centrālā ass, uz kuras virknējas izteiksmīgs sakņu puduris (pazeme), zemes līmenis režģa veidā un ar režģa un nelielu bedrišu palīdzību strukturēta lapotne (debesis). Interesanta *axis mundi* transformācija ir Rauņa Velnalas klinčī ieskrāpētais jumta krusts ar kāpņveida kāju, kas bēru rituālu kontekstā saprotams kā dvēseles

Sa īs īn ā j u m ī

LD – Barons, K. un H. Visendorfs. *Latvju dainas*, 1.–6. sēj. Jelgava; Pēterburga, 1894–1915.

LPT – *Latviešu pasakas un teikas*. Pēc A. Lerha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis P. Šmits, 1.–15. sēj. Rīga, 1926–1937.

Literatūra

1. Biezais, H. Pasaules uzskats un mītiskā pasaules aina. Grām.: Biezais, H. *Seno latviešu debesu dievu ģimene*. Rīga : Minerva, 1998, 136.–186. lpp.

2. Dundulienē, P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius : Mokslas, 1988, 95 p.

3. Eliade, M. *Sakrālais un profānais*. Rīga : Minerva, 1996, 189 lpp.

4. Eņiņš, G. Ko slēpj raksti? (Minējumi). *Avots*. Nr. 1, 1988, 32.–38. lpp.

5. Eņiņš, G. Dzīvi krusta koki : Pagāniskās ticības neticama brīnumsala. *Latvijas Daba*. Nr. 16, 2002, 2.–13. lpp.

6. Gimbutienē, M. *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*. Vilnius : Mintis, 1994, 144 p.

7. Gimbutiene, M. *Balti aizvēsturiskajos laikos : Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitoloģija*. Rīga : Zinātne, 1994, 226 lpp.

8. Kursīte, J. *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga : Zinātne, 1996, 434 lpp.

9. Laime, S. Latvijas klinšu raksti : Ar izpēti saistīto jautājumu ievirzei. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa. 57. sēj., Nr. 5/6, 2003, 125.–138. lpp.

10. Laime, S. Traces of rituals in Latvian rock carvings. In: *Aurinkopeura 2*. Ed. by V. Poikalainen. Tartu : Eesti Muinastaideselts, Suomen muinastaideseura, 2004, pp. 46–66.

11. Laime, S. Bēru rituālu atspulgi Latvijas klinšu rakstos. Grām.: *Platforma*, 2. Sast. J. Upeniece. Rīga : Zinātne, 2004, 144.–154. lpp.

12. Laime, S. Rauna Velnalas zīmju klinčs. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa. 58. sēj., Nr. 5, 2004, 43.–54. lpp.

13. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga : Zinātne, 1974, 374 lpp.

14. *Mitoloģijas enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga : Latvijas enciklopēdija, 1994, 416 lpp.

15. Rādiņš, A. 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. Rīga : Latvijas Vēstures muzejs, 1999, 199 lpp.

16. Rūsiņš, V. Trīsdalīgo struktūru veidošanās senajā pasaules uztverē un to aprakstīšanas problēma. Grām.: *Platforma*, 2. Sast. J. Upeniece. Rīga : Zinātne, 2004, 173.–181. lpp.

17. Straubergs, K. Pasaules jūra. *Senatne un Māksla*. Nr. 4, 1937, 169.–174. lpp.

18. Vēlius, N. *The World Outlook of the Ancient Balts*. Vilnius : Mintis Publishers, 1989, 325 p.

19. Zemītis, G. *Ornaments un simboli Latvijas aizvēsturē*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 227 lpp.

20. Zicāns, E. *Latviešu tradīcija par garo pupu un ar to saistītie mītoloģiskie priekšstati*. Rīga : A Gulbja izdevniecība, 1936.

21. Топоров, В.Н. Первобытные представления о мире. Общий взгляд. В кн.: *Очерки истории естественнонаучных знаний в древности*. Москва : Наука, 1982.

22. Флёрова, В.Е. Образ мира в изобразительном искусстве Хазарии. В кн.: Флёрова, В.Е. *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. Москва : Мосты культуры / Гешарим, 2001, с. 136–155.

Sandis Laime

Cosmological Ideas in Latvian Rock Carvings and on Distaffs

Summary

All the foregoing studies about Latvian mythology have been based mainly on folklore, particularly on Latvian folk songs or *dainas*. The aim of this article is to present Latvian rock carvings and folk art as another important source for research in the field of mythology and cosmology in particular.

The author in this article analyzes four images containing mythical information. Two of them are rock carvings from Rock Virtaka and Rock Krustu (both located in Western Vidzeme and dating back to the 17th–18th centuries), while the other two are engravings on distaffs from Saldus county in Kurland (1882) and Rokiškis district in Aukštaitija (North-East Lithuania, 1822). Although these pictures have been made with different purposes, in different places and times, they all have the same structure and represent the same

mythical ideas. They depict both the horizontal and the vertical world model, the distaff from Saldus being the most impressive example of this combination. The horizontal world model is shown in detail. The centre and the four cardinal points have been marked there as well as some other elements. The vertical world model is represented by the World Tree, which has three or nine branches and which grows in the centre of the world, and the sky, which in Latvian mythology is imagined as a golden, silver, amber, or stone hill that covers the world. The sun wheel, which goes across the sky, has been depicted on the Saldus distaff as well. Explanation of all these elements is supported by parallels in folklore and archaeology.